

Олена Дудник, доцент, кандидат історичних наук,

Людмила Крива, аспірант

Уманський державний педагогічний університет

Україна

СОЦІАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991-1993 РР.)

***Анотація.** Аналізуються окремі складові соціального стану українського суспільства незалежної України у період 1991-1993 років: рівень та структура доходів та витрат населення, споживання продуктів харчування, рівень забезпеченості населення товарами тривалого користування, умови демографічного розвитку, соціальна захищеність. На початку незалежності в Україні значний вплив на повсякденне життя пересічних українців справляла економічна криза. Фактологічний матеріал на сторінках статті ілюструє явище «нова бідність», деформації у структурі зайнятості, проблему народонаселення України, недостатню розвиненість механізмів соціального захисту населення. Діяльність владних структур щодо забезпечення соціальних стандартів не призвела до поліпшення якості життя населення України.*

***Ключові слова:** життєвий рівень, повсякденне життя, соціальна політика, пересічний українець, економічна криза, незалежна Україна (1991-1993 рр.).*

Olena Dudnyk, associate professor, Ph.D. in History,

Liydmyla Kryva, postgraduate

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Ukraine

SOCIAL PARAMETERS OF EVERY DAY LIFE IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF INDEPENDENCE (1991-1993)

***Abstract.** The following separate components of the social status of the Ukrainian society of independent Ukraine in 1991-1993 had been analyzed: level and*

structure of income and expenditure of the population, consumption of food products, the level of provision of the population with durable goods, conditions of demographic development, social security. At the beginning of independence in Ukraine, the economic crisis has had a significant impact on the everyday life of ordinary Ukrainians. Factual material on the pages of the article illustrates the phenomenon of "new poverty", deformation in the structure of employment, the problem of population of Ukraine, lack of development of mechanisms of social protection of the population. The activity of the authorities in ensuring social standards had not lead to an improvement of life quality of the Ukrainian population.

Key words: *standard of living, everyday life, social policy, ordinary Ukrainian, economic crisis, independent Ukraine (1991-1993 years).*

Соціальна політика як система заходів, спрямованих на здійснення соціальних програм, підвищення рівня життя народу є одним із важливіших напрямків діяльності держави, оскільки саме повсякденне життя людей, їх матеріально-побутовий стан, рівень надання послуг та гарантії держави відображають дійсний рівень розвитку економіки та пріоритети держави. В Україні на початку 90-х рр. XX ст. почала формуватися економіка на основі триваючих системних перетворень. За статистичними даними, десятирічний перехідний період в Україні поділяється на два чітко виражені етапи: 1990-1994 рр. – період стрімкого (прогресуючого) прискорення темпів падіння економіки; 1995-1999 рр. – період скорочення інтенсивності падіння та створення передумов виведення економіки з кризи. Проте найвідчутніших втрат, за офіційними даними, українська економіка зазнала в 1990-1993 рр. про що свідчить наведені нижче цифри.

Зміни обсягів виробництва в 1990-1993 рр. (у відсотках)

	1990 р. до 1989р	1991 р. до 1990 р.	1992 р. до 1991р.	1993 р. до 1992 р.
Валовий суспільний продукт	97,6	92,5	89,8	90,6
Національний дохід	96,4	86,6	82,2	85,1

Обсяг продукції промисловості	99,9	95,2	93,6	92,4
Виробництво товарів народного споживання	105,3	94,9	89,5	83,5
в тому числі:				
продовольчих	-	86,5	84,4	89,5
непродовольчих	-	103	95,3	73,8
Обсяг продукції сільського господарств	96,3	86,8	91,4	98,5

Криза, що охопила українську економіку на початку 1990-х рр. мала значний вплив на визначення основних параметрів соціального простору. За визначенням дослідника повсякденності Л. Ковпак, соціальний простір характеризується такими соціальними показниками, як: можливість трудової і творчої самореалізації людини, ефективність її соціальної захищеності, характер взаємозв'язку особистих, групових та суспільних інтересів, розмаїття життєвих потреб та можливість їх задоволення (житло, стан охорони здоров'я, рівень та структура доходів та витрат населення, умови демографічного розвитку¹.

Не можна однозначно оцінювати соціальну політику нашої держави, але загальнозрозумілим є те, що на сьогоднішній день соціально-побутове становище населення не є задовільним. Тому, виникає необхідність наукового аналізу соціально-економічного розвитку населення в перші роки становлення України як незалежної держави з метою визначення найбільш пріоритетних напрямків оптимізації матеріально-побутових умов, підвищення рівня духовної культури суспільства.

Метою статті є аналіз стану окремих соціальних складових повсякденного життя пересічних українців в перші роки незалежності (1991-1993 рр.).

Наявність досліджень засвідчує, що за останні декілька років вітчизняними науковцями було не лише заявлено про потребу дослідження

¹ Ковпак, Л.В. (2012) *Життєвий простір: соціальні параметри повсякденності (1991-2010 роки)* // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991-2010 роки): Збірник наукових статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 159-183.

повсякденного життя громадян у різні історичні періоди, а й здійснено перші важливі кроки з практичної реалізації цього завдання. Окремі соціальні аспекти життя модерного українського суспільства досліджують Падалка С.С.², Барановська Н.П.³, Ковпак Л.В.⁴ та ін. Актуальність дослідження обумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальної праці, присвяченої соціальним параметрам повсякденності в перші роки становлення незалежної України. Саме на ці роки припадає зміна соціального ландшафту українського суспільства.

Життєвий рівень переважної більшості громадяни України на початку 1990-х рр. визначався надзвичайно низькими розмірами заробітної плати, пенсій, стипендій та соціальних допоміг. Падіння реальної заробітної плати призвело до того, що її розміри не забезпечували працівникові і його сім'ї обсягів споживання матеріальних благ, достатніх для відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності до праці. У найтяжчому 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення складав (у доларах США): в Україні – 15, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, США – 1500.

Місячна зарплата пересічного українця на початку 90-х становила 210 крб., в Німеччині 420 марок (1400 крб.), Франції – 6000 франків (650 крб.), Італії – 15 млн (750 крб). Пересічний українець заробляв у 5-7 разів менше, ніж європеець, що і позначилось на його купівельній спроможності, про що демонструють дані таблиці⁵.

Купівельна спроможність працюючих	Україна	Німеччина	Франція	Італія
м'ясо	21 кг	180 кг	100 кг	110 кг
костюм	0, 5 шт.	8 шт.	7 шт.	6 шт.

² Падалка, С.С. (2008) *Українське село 1990-2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін*. Український історичний журнал, 4, 169-184.

³Барановська, Н.П. (2007) *Проблема Чорнобиля: соціально-економічний вимір*. Київ: Наукова думка, 501-523.

⁴ Ковпак, Л. В. (2003) *Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 250.

⁵ Вінниччина (1991, листопада, 16), Вінниця, 1.

чоботи	1,5 пари	10 пар	7 пар	12 пар
колготи	40 шт.	800 шт.	900 шт.	1700 шт.
кольоровий телевізор	0,75 шт.	3 шт.	2 шт.	2 шт.
холодильник	0,5 шт.	2 шт.	1,5 шт.	2 шт.

Найвища середньомісячна заробітна плата була у працівників атомних електростанцій, банківських, страхових установ, нафтодобувної, вугільної промисловості, у будівництві, на транспорті (метрополітен), у працівників чорної металургії, борошномельної, круп'яної, комбікормової та харчової промисловості. Найменша – в сільському господарстві, культурі, у працівників соціального забезпечення, громадського харчування, побутового обслуговування, житлово-комунального господарства, швейної промисловості. Уряд за короткий період в умовах економічної кризи, не мав змоги створити ефективну систему організації оплати праці. Механізми індексації мінімальної заробітної плати в умовах інфляції та високих цін не діяли. Рівень мінімальної заробітної плати залишався значно нижчим за розмір прожиткового мінімуму для працездатного населення.

В сфері виробництва значна чисельність працівників працювала у режимі неповної зайнятості, скороченого робочого дня, тижня (до 2-4 днів), з ініціативи адміністрацій перебували у вимушених відпустках. Втрати робочого часу з вказаних причин становили сотні млн. людино-днів.

В грудні 1992 р. уряд затвердив Декрет «Про оплату праці», яким було врегульовано переважну більшість норм щодо оплати праці. Але цей законодавчий акт мав хиби, оскільки не містив механізму перегляду мінімальної заробітної плати, спостерігалася певна невизначеність самого поняття мінімальної заробітної плати та методів її регулювання тощо. Внаслідок непродуманої політики доходів та стагнації економіки знижується рівень життя населення, а особливо з мінімальними доходами. Політика доходів призвела до розшарування суспільства: заробітки і пенсії громадян з мінімальними доходами зростали значно нижчими темпами, ніж грошові доходи населення в цілому, при цьому дедалі більша частина населення залишалася за межею бідності. За оцінкою Мінстату України, більше як

мільйон зайнятих у народному господарстві та шість мільйонів пенсіонерів і інвалідів отримували мінімальні розміри заробітної плати і пенсії, півмільйона – соціальні пенсії, середній розмір яких становив близько 330 крб. на місяць.

Погіршилася структура та якість споживання населення. Рівень споживання продовольства у 1992 році знизився порівняно з 1991 роком в середньому на 10 %, м'яса – на 21 %, молока – на 23%, яєць – на 25%, рибних продуктів на 43%. Темпи скорочення фондів споживання в порівняльних цінах збільшувались по роках і складали до попереднього року в 1991р. – 4,8%, в 1992 р. – 10,2%, в 1993 р. – 21,8%⁶. Грошові доходи населення використовувалися переважно на продовольство.

Найбільш негативно це відбилося на малозабезпечених сім'ях, де витрати на харчування складали майже 98% доходів. У січні-квітні 1992 р. на мінімальну заробітну плату в 135 крб. чи пенсію можна було купити 7,2 кг м'яса яловичини або 3,5 кг твердого сиру, або 71 кг картоплі, або 10 кг яблук. У 1991 р. мінімальної заробітної плати було достатньо для купівлі відповідно: яловичини – 18 кг, сиру – 23 кг, картоплі – 255 кг, яблук – 62 кг (в 3-6 разів більше)⁷.

Недоступними для населення стали товари довгострокового користування. Скорочення виробництва складної побутової техніки та товарів господарського призначення з 1991 р. відображено у таблиці.

Виробництво основних видів промислової продукції та продуктів харчування

№ п/п		Одиниця виміру	1990 р.	1991 р.	1992 р.	1993 р.	Зменшення зростання показників	
							1992 до 1991	1993 до 1992
1.	Тканини (всього)	млн. кв м	1212	1032	926	574,1	-10,2	-38,0

⁶ Урядовий кур'єр (1994, жовтня, 13), Київ, 7.

⁷ Урядовий кур'єр (1992, травня, 22), Київ, 4.

2.	Взуття	млн. пар	196,4	177,3	144	101,3	-18,8	-29,7
3.	Трикотажні вироби (верхні і білизняні)	351,2	295	240,6	146,8	-18,4	-39,0	-58,2
4.	Телевізори	тис.шт.	3774	3616	2569	1874	-29,0	-27,0
5.	Холодильники побутові	тис.шт.	903	883	838	756	-5,1	-10
6.	Пральні машини побутові	тис.шт.	788	830	805	643	-3	-20
7.	М'ясо (включаючи субпродукти і категорії)	тис.т	2763	2488	2050	1181,2	-17,6	-42
8.	Ковбасні вироби	тис.т	900,1	851,5	757,9	470,6	-11	-38
9.	Тваринне масло	тис.т	444,1	376,4	302,9	310,3	-19,5	-4
10.	Олія	тис.т	1070	1004	857,5	706	-14,6	-18
11.	Молокопродукція	тис.т	6432	5709	4112	2715	-28	-34
12.	Сири	тис.т	183,8	161,5	112,7	101,1	-30,2	-10
13.	Цукор-пісок	тис.т	6791	4786	3647	3838	-23,8	5,2
14.	Хліб і хлібобулочні вироби	тис.т	6701	6685	6441	5257	-3,6	-18
15.	Кондитерські вироби	тис.т	1111	1040	842,9	643,4	-19,0	-23
16.	Борошно	тис.т	7671	7383	6625	5742,6	-10	-13
17.	Консерви (всього)	муб	4836	4239	3760	2725,5	-11	-27
18.	Макаронні вироби	тис.т	360	364,8	350,3	339,9	-4,0	-3

Майже зникли з продажу нитки, голки, зубні щітки, товари побутової хімії. Надзвичайно складним було становище з дитячим одягом і взуттям. У хвилях ажіотажу продиктував свою волю і «чорний ринок», де перевищення державних роздрібних цін становив 4-6 разів. Практично неможливо було зробити більшості українських сімей коштовні покупки (автомобіль, квартиру, ін.). Вартість непродовольчих товарів перевищувала мінімальні рівні заробітної

плати та пенсії в десятки разів. Так, наприклад, на купівлю автомобіля пересічному українцю треба було працювати – 10 років (в Німеччині, Франції – 10 місяців, Італії – 9 місяців), холодильника – 10 місяців роботи, кольорового телевізора – 8 місяців.

Найвищі ціни склалися в промислових центрах: Дніпропетровську, Донецьку, Луганську, Одесі, Сімферополі, Києві.

3 червня 1992 року впроваджено адресну соціальну допомогу малозабезпеченим верствам населення на придбання продуктів харчування. Право на такі виплати мали діти віком до 14 років, учні загальноосвітніх шкіл понад 14 років, діти віком від 14 до 18 років, якщо вони навчаються на платних курсах, у школах та інших навчальних закладах, студенти і учні вищих і професійно-технічних навчальних закладів. Соціальну допомогу отримували родини, у яких середньомісячний сукупний дохід на одного члена сім'ї не перевищував двократний розмір мінімальної заробітної плати. Таким сім'ям щомісячно виплачувалося на дітей до 3 років – 270 крб., від 3 до 6 років – 330 крб., від 6 до 10 – 390 крб., від 10 до 13 – 430 крб., від 13 до 18 років – 460 крб.⁸

Відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про підвищення мінімальних розмірів заробітної плати і пенсії» від 16 листопада 1992 року розмір мінімальної заробітної плати збільшився в 5,8 раз, мінімальної пенсії – у 5,2 рази. Вартість ж набору з 22 життєво-необхідних продуктів харчування зросла в 5,2 раза⁹. У 1993 р. Кабінетом Міністрів України були запроваджені додаткові грошові виплати населенню: для працюючих, докторантам, аспірантам з відривом від виробництва – в сумі 29 тис. крб. на місяць, пенсіонерам – 19,7 тис. крб.¹⁰ Проте, за умов зростаючої інфляції та високих цін, рівень життя пересічного українця у порівнянні з країнами Європейського Союзу залишався низьким.

⁸ Урядовий кур'єр (1992, серпня, 5), Київ, 5.

⁹ Урядовий кур'єр (1992, грудня, 18), Київ, 6.

¹⁰ Урядовий кур'єр (1992, грудня, 9), Київ, 2.

Найгострішою соціальною проблемою в сфері зайнятості в період становлення Української держави було безробіття. Для України в 90-х рр. ХХ ст. характерним було приховане багатомільйонне безробіття і нерегламентована зайнятість. Підприємства залишали кваліфіковані працівники, особливо, молодь. Не були створені умови для переходу надлишкового працездатного населення у приватний сектор та малий бізнес, бо темпи приватизації були набагато менші планованих і надходження коштів по цій статті були символічними.

Для реалізації державної політики зайнятості, відповідно до Постанови Ради Міністрів Української РСР від 21 грудня 1990 р. та статті 18 Закону України «Про зайнятість населення», була створена Державна служба зайнятості із завданням здійснення соціальної підтримки та швидкої адаптації населення в нових економічних умовах. З 1 липня 1991 р. в республіці розпочато реєстрацію безробітних. Якщо протягом перших чотирьох місяців діяльності Державної служби було зареєстровано всього 2864 безробітних, то вже у 1993 р. на обліку в службі зайнятості перебувало 557,5 тис. незайнятих громадян, з них, 180,9 тис. чоловік – безробітні. Станом на 1.01 1994 р. рівень безробіття в Україні досягнув 0,3%: серед спеціалістів і службовців становив 88%, з них половина – віком понад 45 р., дві третини – жінки. Найгостріша проблема з безробіттям склалася у західних областях України, де зосереджено 51,6% загальної кількості безробітних.

Реєстрація відносно незначної кількості безробітних у початковий період є наслідком обмежених ринкових відносин. Крім того, як свідчать результати опитування, більшість із спеціалістів психологічно були не готові до реальностей ринку, до необхідності перепідготовки і підвищення кваліфікації, щоб бути конкурентоспроможними на ринку праці.

Починаючи з 1992 року, в країні розроблялися програми зайнятості на державному та регіональному рівнях. Виконання державної програми зайнятості у 1992-1993 рр. здійснювалося в умовах, з одного боку, поглиблення економічної кризи в Україні, падіння обсягів виробництва, важкого фінансового стану підприємств, а з другого – гальмування розвитку ринкових

відносин. Практично не відбувалася структурна перебудова економіки, конверсія виробництва. Обсяги фінансового ринку праці були втричі нижчі, ніж передбачалося програмою.

З метою сприяння працевлаштуванню громадян передбачалося створити нові і додаткові робочі місця на підприємствах усіх форм власності, збільшити обсяги громадських оплачуваних робіт та професійної підготовки і перепідготовки звільнених працівників і незайнятого населення. На професійну підготовку з Державного фонду сприяння зайнятості населення було витрачено тільки у поточному 1993 році 8,8 млрд. крб. , в тому числі на виплату стипендій 2,4 млрд. крб.

Узагальнюючим показником, на основі якого формуються рейтинги рівня життя країн є індекс людського розвитку, який визначається Організацією Об'єднаних Націй. Одна із складових формування показника є тривалість життя. Складнощі трансформаційних процесів, слабкість економічної, соціальної та гуманітарної політики на початку незалежності України негативно вплинули на відтворення і розвиток людського потенціалу. Середня тривалість життя становила 71 рік (66 років у чоловіків і 75 – у жінок). За цим показником на початку 90-х рр. Україна посідала 52 місце серед країн світу. З початку 90-х рр. XX ст. в Україні розпочалася демографічна криза. Природній приріст населення у 1970 році становив 300 тис. населення, то в 1991 році населення скоротилося на 39,1 тис. чоловік. Стан і перспективи відтворення населення були критичними.

Тенденція зниження темпів загального приросту населення спостерігалася у Вінницькій, Житомирській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях. Серед головних причин зниження загального рівня народжуваності стали наслідки економічного спаду першої половини 90-х рр. XX століття. Невисокий рівень життя населення призвів до обмеження дітонародження (1991 році на 1000 чоловік припадало лише 12,2 народжених), оскільки саме це розглядалося як один із способів не погіршити своє матеріальне становище, адже родини з дітьми частіше потрапляли до категорії малозабезпечених. З іншого боку складною проблемою для

відтворення населення України стало зростання смертності. Особливо зростала смертність чоловіків у працездатному віці, яка майже втричі була вища, ніж у жінок. Вперше за всю історію держави в перший рік незалежної України померло на 35 тисяч чоловік більше, ніж народилося, тобто в країні почався процес депопуляції (у 1992 р. – смертність перевищувала народжуваність на 100 тис. чол., у 1993 р. – на 110 тис.)¹¹ Сумарний коефіцієнт народжуваності (кількість дітей, народжених у середньому однією жінкою умовного покоління за все життя) зменшився до 1,6, що не забезпечувало навіть простого відтворення – 2,1-2,2 дитини. На відтворення населення негативно впливали несприятливі екологічні умови, висока зайнятість жінок на підприємствах з важкими і шкідливими умовами праці, свідомі установка більшості українських сімей на малодітність. Молоді сім'ї, зневірившись у поліпшенні економічної ситуації в державі, не ризикували заводити дітей.

Серед факторів, що впливали на погіршення демографічної ситуації в досліджуваній період – є помітне старіння населення України. Частка осіб пенсійного віку в працездатному населенні України була найбільшою серед європейських країн далекого зарубіжжя: на 2,6 працюючих, припадала одна людина пенсійного віку, тоді як в інших країнах на одну людину пенсійного віку припадало 4-5 працюючих.

Отже, соціальні перетворення на початку економічних реформ в Україні ще не були пріоритетними, а соціальна політика – помилковою і недосконалою. Україна переживала небувалу за рівнем економічну кризу, деградувала соціальна сфера, посилювалося зубожіння населення. Українська влада у промовах, доповідях проголошувала гасла про посилення ролі соціального, людського капіталу та завдання з поліпшення якості життя населення. Зусилля урядів тих часів в основному були спрямовані на зупинення економічного спаду й недопущення зниження рівня життя населення, але вони не призвели до швидкого результату. Населення у своїй переважній більшості були незадоволені своїм соціально-економічним становищем, існував розрив між декларованими цілями та реальною соціальною політикою.

¹¹ Ваше здоров'я (1994, грудня, 8) Київ, 3.

References:

1. Kovpak, L.V. (2012) *Living Space: Social Parameters of Everyday Life (1991-2010)* // Living space of Ukraine: political and humanitarian dimensions (1991-2010): Collection of scientific articles. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 159-183.
2. Padalka, SS (2008) *Ukrainian Village in 1990-2000: Tendencies of Socio-economic Changes*. Ukrainian Historical Journal, 4, 169-184.
3. Baranovskaya, N.P. (2007) *Chernobyl's problem: Socio-economic Dimension*. Kyiv: Naukova Dumka, 501-523.
4. Kovpak, L.V. (2003) *Social and Living Conditions of the Population of Ukraine in the second half of the 20th century (1945-2000)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 250.
5. Vinnytsia Region (16 November, 1991), Vinnytsia, 1.
6. Uriadovyi Kurier (1994, October, Kyiv, 13.
7. Uriadovyi Kurier (1992, May, 22), Kyiv, 4.
8. Uriadovyi Kurier (1992, August, 5), Kyiv, 5.
9. Uriadovyi Kurier (1992, December, 18) Kyiv, 6.
10. Uriadovyi Kurier (1992, December, 9) Kyiv, 2.
11. Your health (1994, December, 8) Kyiv, 3.